

ФАКТИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ. ХРОНІКА ПОДІЙ

Книжкові пам'ятки: досвід Росії

18—21 січня 2000 р. у Москві, в Російській державній бібліотеці (РДБ), відбувся науково-практичний семінар «Проблеми створення єдиного фонду книжкових пам'яток Росії». Участь у ньому взяли 137 спеціалістів, які працюють з книжками — пам'ятками історії та культури, представники 30 областей і 7 республік Російської Федерації, співробітники 43 регіональних бібліотек, фахівці центральних бібліотек різних відомств Москви й С.-Петербурга, викладачі профільних ВНЗ, реставратори та ін.

Російські спеціалісти з книжкових пам'яток регулярно збираються на конференції, наради, семінари, обговорюючи як теоретичні проблеми цієї галузі, так і практичні питання виокремлення, збереження, обліку найцінніших книжкових скарбів. За останні 10 років лідером у цій роботі став Науково-дослідний відділ рідкісних книг РДБ (Музей книги). Міністерство культури РФ передало йому роль методичного центру в даному напрямі діяльності. Саме цей відділ спрямовує й координує підпрограму «Книжные памятники» загальної Національної програми Росії зі збереження бібліотечних фондів. Одночасно підпрограма є фактично реалізацією великої програми «Пам'ять Росії», котра, в свою чергу, входить як складова частина до міжнародної програми «Пам'ять світу», прийнятої ЮНЕСКО в 1992 р. Колективом спеціалістів РДБ розроблено проект «Положения о книжных памятниках Российской Федерации» (далі — «Положення»), що й був винесений для обговорення на семінар.

Відповідно до сучасного розуміння, книжкові пам'ятки — це книги (рукописні та всі види друкованих видань) або книжкові колекції, які мають видатні духовні, естетичні чи документуючі властивості і являють собою суспільно визначну наукову, історичну, культурну цінність, виділені в складі сукупного книжкового фонду країни й охороняються спеціальним законодавством¹. Термін «книжкова пам'ятка» є синонімом традиційного терміна «рідкісна книга» (різновид «цінна книга») і дає змогу точніше визначити

поняття, поставити книгу в один ряд з іншими видами пам'яток історії та культури. Порівняно з книжками, що знаходяться в системі звичайного бібліотечного користування, книжкові пам'ятки потребують особливого ставлення. Вони є явищем культури, суть якого реалізується в єдності опублікованого твору і способу його матеріального втілення. Цим визначається завдання збереження пам'яток у повному обсязі їх первинних характеристик та важливих в історико-культурному відношенні особливостей, набутих у процесі побутування книги.

У матеріалах підпрограми «Книжкові пам'ятки РФ» підкреслено, що, незважаючи на формування фондів книжкових пам'яток, наукове, інформаційне, методичне, кадрове, матеріально-технічне забезпечення цієї роботи залишається недостатнім. Метою підпрограми є розробка і реалізація єдиної політики стосовно книжкових пам'яток, забезпечення їх збереження й раціонального використання, державної охорони та юридичного захисту поряд з іншими видами пам'яток історії й культури. Підпрограма ставить такі завдання:

- 1) Створення нормативно-правової бази, де передбачено затвердження «Положення про книжкові пам'ятки» на державному рівні та розробка комплексу регламентуючих документів для реалізації всіх напрямів роботи.
- 2) Формування Єдиного фонду книжкових пам'яток РФ. Функціонування фондів книжкових пам'яток різних установ бачиться як система окремих, але взаємодоповнюючих фондів.
- 3) Створення банку даних «Фонди книжкових пам'яток Росії». Йдеться про розробку інформаційно-технологічного та лінгвістичного забезпечення банку даних, розробку програмного забезпечення, збирання та обробку інформації про підрозділи книжкових пам'яток установ РФ. Таким чином, очікується здійснення першого рівня їх централізованого обліку (на рівні фондів).
- 4) Створення єдиного розподіленого банку даних «Звід книжкових пам'яток РФ». У цьому напрямі планується розробка розділу «Книжкові пам'ятки» у складі техноробочого проекту автоматизованої інформаційної бібліотечної системи РДБ, обробка інформації про книжкові пам'ятки в складі

¹ Тут і далі термінологічні формулювання подано в перекладі з «Материалов к Подпрограмме «Книжные памятники Российской Федерации» Национальной программы збереження бібліотечних фондів Російської Федерації і проекту «Положения о книжных памятниках Российской Федерации», підготовлених до семінару.

окремих фондів. Таким чином планується здійснити централізацію державного обліку книжкових пам'яток на рівні видань і примірників та існування єдиної уніфікованої системи бібліографічної і книгознавчої інформації про них, яка забезпечить їх широке введення до наукового й культурного обігу.

- 5) Укладання державних реєстрів книжкових пам'яток РФ. Основні результати — взяття під особливу державну охорону найціннішої частини книжкового культурного спадку, першочергове забезпечення його відповідними умовами збереження й використання.
- 6) Наукове та методичне забезпечення роботи з книжковими пам'ятками. Йдеться про розробку теоретичних основ їх ідентифікації, опису, обліку, збереження, консервації, безпеки використання книжкових пам'яток. Очікується відтворення репертуару раритетів різних хронологічних періодів, різних рівнів (світового, федерального, регіонального, місцевого). Передбачається створення комплексу методичних документів для реалізації уніфікованої роботи з книжковими пам'ятками.
- 7) Підготовка кадрів. Планується включити до системи середньої та вищої освіти, а також у систему перепідготовки кадрів працівників культури підготовку фахівців, спеціально орієнтованих на роботу з книжковими пам'ятками. Необхідні й науково-практичні семінари, курси, індивідуальне консультування.

«Положення» містить загальний розділ, де викладено основні поняття й визначення з теми: книжкові пам'ятки історії та культури, книга, одинична книжкова пам'ятка, колекція — книжкова пам'ятка, єдиний фонд книжкових пам'яток, їх звід, облік, державний реєстр, збереження та ін. Крім того, тут сформульовані сфера застосування «Положення» і форми власності на книжкові пам'ятки.

Серед їх видів у «Положенні» виділяються одиничні книжкові пам'ятки та колекції — книжкові пам'ятки, тлумачиться розуміння цих понять. За ступенем історико-культурної цінності пам'ятки розподіляються на світові (рукописи й стародруки по XVI ст. включно, окремі рукописи і стародруки по 1830 р., різного роду колекції світового значення, окремі книги після 1830 р.); національні (рукописи по XVIII ст., стародруки по 1830 р. незалежно від мови та місця видання, окремі рукописи та друки XIX—XX ст., різного роду колекції національного значення, архів національного друку); регіональні, а також пам'ятки місцевого рівня. Для ідентифікації книжкових пам'яток застосовується хронологічний,

соціально-ціннісний, кількісний та документуючий критерії. Найдетальніше пояснюються ознаки цінності книги як єдності духовної і матеріальної культури, функціональні ознаки — етапність, унікальність, пріоритетність, меморіальність і колекційність.

Чи не найоб'ємніший розділ «Положення» — облік книжкових пам'яток. Тут пояснюються моменти виявлення книжкових пам'яток, експертизи, питання присвоєння книжкам статусу пам'яток світового чи національного рівня, деталізуються питання обліку. Підкреслено, що при описі книжкових пам'яток специфічну частину являє собою анотація, яка включає детальну книгознавчу характеристику видання в цілому і конкретного примірника зокрема: історія видання, художнє оформлення, ілюстрації, техніка друку, папір (носій), дарчі написи, замітки, екслібриси, володарчі оправи та ін., відомості про історію конкретного примірника, його фізичний стан, а також інвентарний номер і шифр. Державні реєстри книжкових пам'яток РФ формуються в процесі укладання їх Зводу шляхом відбору об'єктів, що мають видатну історико-культурну значущість. Включенню до Державних реєстрів підлягають найдавніші, особливо цінні та унікальні книжкові пам'ятки. Визначається порядок затвердження реєстрів різного рівня.

Чільна увага в «Положенні» приділяється державному збереженню книжкових пам'яток, під яким розуміється організована система заходів, що забезпечує належне збереження в різних установах будь-якої форми власності. Державне збереження має три рівні організації — національний, регіональний, місцевий. Разом усі фонди раритетів утворюють Єдиний фонд книжкових пам'яток держави, тобто систему взаємодоповнюючих фондів бібліотек, музеїв, архівів усіх відомств. Державна підтримка збереження книжкових пам'яток здійснюється урядом і місцевими органами влади.

Статус державного зберігача книжкових пам'яток надає установам право виготовляти факсиміле та страхові і робочі копії за рахунок коштів, що виділяються на реалізацію національних програм збереження національного культурного спадку й створення російського страхового фонду документації.

У розділі «Збереження книжкових пам'яток» подається тлумачення основних понять. Так, сам вищеназваний термін розуміється як збереження книжкових пам'яток у максимально повному обсязі первинних характеристик і важливих у історико-культурному відношенні особливостей, набутих у процесі побутування книги. Консервація має проводитися із застосуванням неруйнуючих екологічно чистих технологій, довговічних речовин і матеріалів, методів, рекомен-

дованих існуючими сучасними нормативами. Стабілізація означає захист раритетів від механічного, фізико-хімічного й біологічного впливів навколишнього середовища шляхом їх обробки, що уповільнює процеси старіння і запобігає пошкодженням. Реставрація здійснюється при обов'язковому погодженні зі спеціалістами в галузі історії книги. Стабілізацію і реставрацію книжкових пам'яток виконують лише висококваліфіковані спеціалісти, які мають відповідний дозвіл. Найцінніші об'єкти копіюються з використанням нешкідливих методів.

Слід підкреслити записану в проекті «Положення» тезу про те, що установи-фондоутримувачі зобов'язані проводити консервацію книжкових пам'яток, котра забезпечує їх збереженість.

Не менш важливою є безпека раритетів. Під нею розуміється сукупність правових, інженерно-технічних, організаційних та спеціальних заходів, що запобігає їх втратам унаслідок крадіжок, фактів вандалізму, аварій техногенного характеру, стихійних лих, інших небезпечних обставин. Щодо книжкових пам'яток, то поряд із загальними, розробляються і реалізуються особливі нормативи й вимоги, які відповідають специфіці даного виду культурного спадку.

Основним принципом у використанні книжкових пам'яток є пріоритет збереження над доступністю оригіналів. Не слід забувати, що книжкові пам'ятки в складі бібліотек знаходяться в режимі використання, наближеному до архівного й музейного. Тому загальними правилами користування раритетами є максимально можлива заміна оригіналів копіями при видачі користувачам; видача оригіналів, як особливий випадок, у наукових цілях, потребує відповідного обґрунтування; оригінали надають користувачам лише в спеціальних приміщеннях установи-фондоутримувача і в присутності співробітника.

Особливі правила користування встановлюються для книжкових пам'яток вищої категорії охорони. Безпосередній доступ до оригіналів здійснюється в тих випадках, коли опублікований твір досліджується в органічній єдності з матеріальною формою його відтворення.

При незадовільному фізичному стані документа і для роботи лише з текстом користувачу повинна бути надана копія. Оригінали ж видаються на обмежений час. На книжкові пам'ятки створюються страхові, резервні й робочі копії на носіях, які дозволяють наступне багаторазове їх копіювання. Страхові копії обліковуються та зберігаються на випадок втрати оригіналів, резервні копії використовуються для тиражування, робочі — для обслуговування читачів.

Експонування книжкових пам'яток поза межами країни відбувається за умов їх обов'язко-

вого страхування за рахунок юридичних або фізичних осіб, які приймають пам'ятки на експонування. Страхові суми встановлюються на підставі експертної оцінки.

Наступний розділ «Положення» — кадрове забезпечення. Наголошується, що роботу з книжковими пам'ятками повинні вести висококваліфіковані спеціалісти відповідного профілю. Підготовка кадрів здійснюється в системі вищої та середньої освіти, а також у системі перепідготовки кадрів працівників культури. Науково-методичні центри по роботі з раритетами організують і координують діяльність, спрямовану на підвищення кваліфікації спеціалістів.

Останній розділ «Положення» регламентує управління системою книжкових пам'яток, починаючи від уряду й органів управління, які забезпечують фінансові та інші необхідні умови.

Усі установи — хранителі фондів книжкових пам'яток — мають організувати й систематично проводити роботу з їх виявлення, реєстрації, збереження, забезпечувати їх фізичну збереженість та безпеку, ведення облікової документації, заходи по розкриттю книжкових культурних цінностей, їх використанню в наукових, культурних, просвітницьких і творчих цілях.

Завдання семінару полягали в обговоренні «Положення про книжкові пам'ятки РФ» і підпрограми «Книжкові пам'ятки» як складової «Національної програми збереження бібліотечних фондів РФ», обміні досвідом, узгодженні планів та шляхів виконання роботи. Семінар дійсно мав науково-практичний характер, після кожного виступу виникали питання, на які відповідали не лише доповідачі, а й інші присутні, тобто виникали справжні дискусії-обговорення певних питань. У програмі були передбачені й здійснені цікаві форми роботи. Наприклад, консультації з теми «Як працювати з книжковими пам'ятками різних хронологічних періодів» — стародруками кириличного шрифту, іноземними стародруками, книжками громадянського друку, пам'ятками XIX—XX ст. та ін.; екскурсії по Музею книги; круглий стіл з проблем виявлення, збереження і використання книжкових пам'яток, де обговорювалися питання співвідношення збереження й доступності у використанні книжкових пам'яток, сучасний стан роботи в установах-фондоутримувачах з ними, ідентифікація пам'яток національного, регіонального і місцевого рівнів, шляхи організації спільної діяльності та ін.

Усі виступи умовно можна поділити на такі блоки проблем:

- ♦ термінологічні визначення основних понять цього напряму діяльності, в тому числі — чи всі види друкованої продукції і документів, що зберігаються в бібліотеках, входять до поняття «книжкові пам'ятки»;

- ◆ співвідношення понять «книжкові пам'ятки» й «рукописна книга»;
- ◆ критерії відбору книжок до різних категорій пам'яток (світового, національного, регіонального та місцевого рівнів); програми «Пам'ять Росії» — «Пам'ять світу»; методика виявлення і виділення книжкових пам'яток;
- ◆ принципи роботи з книгою як предметом матеріальної культури (вивчення особливостей паперу, шрифту, техніки друку, палітурок, форматів, історії видань та примірників, порівняння різних примірників з однаковими вихідними даними тощо); уніфікація книгознавчого опису раритетів;
- ◆ специфіка роботи з образотворчими й нотними матеріалами, картографічними виданнями;
- ◆ досвід створення електронних каталогів на колекції пам'яток; способи збору даних і зведення інформації, підготовка зведених каталогів фондів пам'яток за видами друку та хронологією, їх специфіка; досвід створення зведених каталогів книг, а також серіальних і періодичних видань першої чверті ХІХ ст., кирилических стародруків другої половини ХVІ ст.; проблеми програмного та лінгвістичного забезпечення, необхідність уніфікації форматів; особливості програми МЕКА, прийнятої в Москві для попримірникових описів стародруків; співвідношення каталогів книжкових па-

м'яток і ретроспективної національної бібліографії;

- ◆ колекції — книжкові пам'ятки, їх непо-рушність і облік у державному реєстрі; архів друку як колекція книжкових пам'яток; приватні зібрання;
- ◆ проблеми збереження книжкових пам'яток; основні правила користування ними; виготовлення повнотекстових копій; головні принципи в роботі з реставрації книжкових пам'яток;
- ◆ раритети галузевих бібліотек;
- ◆ досвід описів пам'яток у регіонах, корпоративні проекти;
- ◆ формування книгознавчих бібліотек у відділах стародруків та рідкісних видань; питання комплектування цих підрозділів; букіністична оцінка книги;
- ◆ державні реєстри й вивезення книжок за кордон;
- ◆ підготовка кадрів для роботи з книжковими пам'ятками;
- ◆ пропаганда пам'яток, створення музейних експозицій.

Переконані, що досвід російських колег зацікавить бібліотекарів України і допоможе організувати роботу з метою створення державного реєстру «Книжкові пам'ятки України».

Галина Ковальчук,

к. і. н.,

завідділом стародруків та рідкісних видань НБУВ

Інформаційне обслуговування науковців за програмою INTAS (1997—1999)

Сучасна функціональна та прикладна наука існує, розвивається, дає результати, і, як ніколи, потребує інформаційної підтримки.

Протягом 90-х років зменшилися надходження зарубіжної літератури до НБУВ та бібліотек НАН України шляхом міжнародного книгообміну, припинилася централізована валютна передплата на високоінформативну світову періодику. Анульовано передплату багатьох назв журналів. Отже, сьогодні вітчизняні бібліотеки не спроможні з належною повнотою комплектувати фонди та задовольняти інформаційні потреби (ІП) користувачів. Тому в умовах загального збільшення світового інформаційного потоку українські вчені не одержують потрібного обсягу оперативної науково-технічної літератури.

Інформаційний дефіцит спонукає дослідників вдаватися до нетрадиційних шляхів забезпечення необхідною науковою інформацією:

використовувати автоматизовані міжнародні бази даних на компакт-дисках, шукати інформацію через Internet, одержувати закордонні наукові видання за сприяння міжнародних фондів та завдяки особистим стосункам наших відомих учених із зарубіжними колегами й науковими організаціями та товариствами.

Вітчизняні бібліотеки теж використовують різні додаткові джерела отримання наукової інформації, розширюють контакти із зарубіжними партнерами, ініціюють нові ефективні форми й методи міжнародної співпраці, щоб заповнити інформаційний вакуум у країні.

В інформаційному забезпеченні пріоритетних напрямів науки українським бібліотекам значно допоміг проект Міжнародної асоціації сприяння співробітництву з науковцями країн СНД (INTAS),

© Ковальчук Г. І., Київ, 2000